

KATARZYNA JASTRZĘBSKA

Uniwersytet Jagielloński

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0336-307X>

WIKTOR SZENDEROWICZ — WIĘCEJ NIŻ SATYRYK

Staliśmy się ludźmi, przyjmując postawę wyprostowaną.
Dlaczego czasem tak trudno nam zdecydować się na nieugięta?
Wiktor Szenderowicz¹

VIKTOR SHENDEROVICH — MORE THAN A SATIRIST

The article presents the profile of Viktor Shenderovich (born in 1958), a modern-day writer, referred to as the leading Russian satirist, essayist, screenwriter of the iconic TV show „Puppets” („Куклы”), aphorist, dissident, outspoken Kremlin critic, currently living in emigration. The article’s author is referring Shenderovich artistic biography, which describes his most important literary achievements — Shenderovich is a playwright, an author of many plays in a convention of political satire, in which he often refers to the most current events in Russian history. The article also presents Shenderovich dissident activity. In 2010 he became a laureate of the Helsinki Foundation of Human Rights award in the category „Human Rights Protection by the Means of Culture and Art”. He’s also been actively protesting against the Kremlin’s policy by signing multiple appeals and protests directed at the president of the Russian Federation. Since the beginning of Russia’s aggression on Ukraine, Shenderovich has been condemning the war publicly, he was also a part of a group of artists and activists calling for deescalating the conflict and ceasing hostilities. In December of 2021, Shenderovich’s name was put on the “foreign agent” list, which was a direct cause of him leaving the country. The article’s author also discusses the writer’s connection with Polish culture, especially the making of his original project called *Lec — the 20th century*.

Keywords: Viktor Shenderovich, the most recent political satire, dissident, Russia’s attack on Ukraine

Sposoby przejawiania się satyryczności w różnych pod względem gatunkowym utworach rosyjskich pisarzy stanowią przedmiot analiz sporej liczby literaturoznawców², a jednocześnie sam termin „satyra” charakteryzuje się pewną semantyczną niejednoznacznością, co

¹ W. Szenderowicz, *Pan Ein i inne historie*, przeł. J.Czech, ADiT, Warszawa 2019, s. 299

² Zob. np. W. Supa (red.), *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, t. 7, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.

z kolei staje się źródłem teoretycznoliterackich polemik³. Kira Gordowicz analizująca elementy satyry we współczesnej literaturze rosyjskiej stwierdza, że w Rosji zniesienie cenzury — mowa o latach 90. XX wieku — nie wpłynęło znacząco na rozkwit satyry, a zatem również na zwiększenie liczby tego rodzaju utworów⁴. Badaczka zauważa jednak, że współcześni twórcy nawiązują chętnie do tradycji Michaiła Sałtykowa-Szczedrina czy Jewgienija Zamiatina w utworach podejmujących problem relacji jednostka–władza. Wśród takich twórców wymienia między innymi Tatianę Tołstoj, Ludmiłę Pietruszewską, Władimira Makanina, Wiktora Pielewina⁵. Predylekcja pisarzy i w ogóle artystów do satyrycznego oglądu rzeczywistości posiada w Rosji długą tradycję, reprezentowaną, oprócz wymienionego wcześniej autora *Historii pewnego miasta*, przez Nikołaja Gogola czy literatów publikujących pod pseudonimem Koźma Prutkow, „którego powołała do życia najosobliwsza spółka autorska, jaka kiedykolwiek istniała: mianowicie talent i pomysłowość Aleksego Tołstoja oraz braci Żemczużnikow, Aleksego i Włodzimierza”⁶. Spośród twórców takich form literackich należy z pewnością wymienić Antona Czechowa, a w czasach radzieckich między innymi: Michaiła Zoszczenkę, Ilję Ilfa i Jewgienija Pietrowa, Michaiła Bułhakowa, Isaaka Babla, Ilję Erenburga, Władimira Majakowskiego, Walentyna Katajewa, Nadieżdę Teffi, Leonida Lichodiejewa, Fazila Iskandera, Wasilija Szukszyna, Władimira Wojnowicza czy zmarłego w roku 2020, bardzo popularnego wśród Rosjan, Michaiła Żwanieckiego. Michaił Pokotyło, podsumowując osiągnięcia dwudziestowiecznej rosyjskiej satyry, pisze tak:

На рубеже XX–XXI вв. становится все заметнее своеобразие сатирического творчества В. Пелевина, которое, на наш взгляд, заключается в органичном сочетании различных культурных традиций Востока, России и Запада, в притчевом характере повествования, в особом месте рассказчика и организации хронотопа⁷.

³ Zob. E. Sidoruk, *Granice satyry. Poetyka i horyzonty tradycji*, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2018, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7742/1/Sidoruk%20Elzbieta_Granice%20satyry.pdf (12.09.2023).

⁴ K. Gordowicz, *Элементы сатиры в современной русской прозе*, w: W. Supa (red.), *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich...*, s. 306–307.

⁵ Tamże, s. 306.

⁶ R. Śliwowski, *Przedmowa*, w: *Kto jest kto? Rosyjskie jednoaktówki komediowo-satyryczne*, wybór, przedmowa i noty o autorach R. Śliwowski, Czytelnik, Warszawa 1981, s. 7.

⁷ М. Покотыло, *Сатира в контексте русской литературы XX в.: онтологический статус и функции*, „Вестник Южно-Уральского государственного

Nazwisko Wiktora Szenderowicza (ur. 1958 w Moskwie), przez wielu określanego mianem „czołowego rosyjskiego satyryka”, raczej nie pojawia się w opracowaniach naukowych poświęconych najnowszej satyrze rosyjskiej. Autor *Ludzi i aniołów* (*Два человека, четыре ангела*, 2001) — by wymienić tytuł jego najbardziej znanej w Polsce sztuki (w Rosji, w repertuarze Teatru Olega Tabakowa od 2002 roku) — jest z wykształcenia pedagogiem teatru. Pisarz, dramaturg preferujący tzw. małe formy, czyli jedno- i dwuaktówki, opozycyjny felietonista (piszący między innymi do dziennika „The New Times”), scenarzysta, prozaik, aforysta, współpracownik stacji radiowych „Radio Swoboda” oraz „Echo Moskwy”, zdobył popularność jako autor scenariuszy kultowego, lecz nieistniejącego już telewizyjnego programu satyrycznego *Kukły* (*Куклы*; dosł. *Lalki*)⁸, który formą przypomina polską polityczną szopkę noworoczną.

Krótko po agresji Rosji na Ukrainę, bo już 2 marca 2022 roku, na oficjalnej stronie polskiego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego pojawiła się informacja następującej treści:

Rosyjscy artyści, którzy nie opowiedzieli się jasno i jednoznacznie przeciwko agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę i nie potępiłi jej, nie powinni być gośćmi polskich scen, uczestnikami programów artystycznych ani projektów z zakresu kultury. Wobec zbrodni wojny na Ukrainie zdecydowanie zalecamy powstrzymanie się od prezentacji dzieł kultury rosyjskiej i rosyjskich twórców⁹.

Wiktor Szenderowicz inwazję rosyjską na Ukrainę potępił wielokrotnie. Sam moment wybuchu wojny wspomina tak: „Po 24 lutego przez tydzień byłem niemy, nie mogłem nic pisać; była to utrata zmysłów z emocji”¹⁰. Pisarz jest zdeklarowanym antyputinistą, aktywnym i bezkompromisowym krytykiem działań rosyjskiej elity politycznej. W roku 2010 został laureatem nagrody Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka w kategorii „obrona praw człowieka środkami kultury i sztuki”¹¹.

гуманитарно-педагогического университета” 2014, nr 8, s. 270, <https://cyberleninka.ru/article/n/satira-v-kontekste-russkoy-literatury-hh-v-ontologicheskoy-status-i-funktsii> (12.12.2023).

⁸ Niektóre odcinki można oglądać na platformie Youtube.

⁹ *W polskich instytucjach nie powinno być miejsca dla rosyjskiego reżimu*, <https://www.gov.pl/web/kultura/w-polskich-instytucjach-kultury-nie-powinno-byc-miejsca-dla-poparcia-rosyjskiego-rezimu> (18.01.2024).

¹⁰ N. Senkowska, *Wiktor Szenderowicz: Ukraina stała się tą, która pochowa rosyjski reżim*, *Dzieje.pl* 7.04.2022, <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/wiktor-szenderowicz-ukraina-stala-sie-ta-ktora-pochowa-rosyjski-rezim> (2.02.2024).

¹¹ Zob. В. Шендерович, *Публицистика. Речь на вручении МХТ*, <http://www.shender.ru/paper/text/?file=405> (2.02.2024).

Jeszcze na długo przed wybuchem wojny, pisarz wypowiadał się przeciwko autorytaryzmowi rządów Putina i brał udział w akcjach protestacyjnych wspierających ofiary kremłowskiego reżimu. W maju 2010 roku Szenderowicz był jednym z sygnatariuszy listu *Putin musi odejść*¹². W lipcu 2014 roku, kiedy porucznik Nadia Sawczenko została uprowadzona ze strefy walk w Donbasie i postawiona przed rosyjskim sądem za rzekomy współudział w zabiciu dwóch rosyjskich dziennikarzy stacji WGTRK, Szenderowicz wraz z kilkudziesięcioma innymi przedstawicielami rosyjskiej kultury, zwrócił się do Putina z listem zawierającym prośbę o jej zwolnienie z aresztu¹³. Był też w grupie rosyjskich naukowców, artystów, działaczy społecznych, którzy pragnąc zapobiec zbliżającej się wojnie, 2 lutego 2022 roku podpisali apel skierowany do kremłowskich władz. Inicjatorem tego antywojennego ruchu (Антивоенный Комитет России) i apelu jest weteran obrony praw człowieka Lew Ponomariow, którego Rosyjskie Ministerstwo Sprawiedliwości w roku 2020 umieściło na liście „zagranicznych agentów”. W apelu czytamy:

— Nasze stanowisko jest bardzo proste: Rosja nie potrzebuje wojny z Ukrainą i Zachodem. Nikt nam nie zagraża, nikt nas nie atakuje. Polityka, oparta na promowaniu idei takiej wojny, jest amoralna, nieodpowiedzialna i przestępcza, nie może być prowadzona w imieniu narodów Rosji¹⁴.

Kolejny podpisany przez Szenderowicza apel, w którym napaść na Ukrainę nazwano wojną „haniebną” i „zbrodniczą” („позорная”; „преступная”), został opublikowany 5 marca 2022 roku przez niezależny rosyjski portal Meduza¹⁵, a następnie przetłumaczony na kilka języków i udostępniony czytelnikom brytyjskiego „Guardiana”, hiszpańskiego „El Mundo”, norweskiego „Aftenpostena”. W Polsce opu-

¹² G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2023, s. 381.

¹³ *Ukraińska lotnik w rosyjskim więzieniu: dwa miesiące głodówki*, „Rzeczpospolita” 10.02.2015, <https://www.rp.pl/swiat/art4687211-ukrainska-lotnik-w-rosyjskim-wiezieniu-dwa-miesiace-glodowki> (2.02.2024).

¹⁴ *Rosyjscy dysydenci próbują zapobiec wojnie w Ukrainie*, „Rzeczpospolita” 2.02.2022, <https://www.rp.pl/polityka/art35638411-rosyjscy-dysydenci-probuja-zapobiec-wojnie-z-ukraina> (2.02.2024).

¹⁵ Meduza, *Международное обращение писателей по поводу войны — к тем, кто говорит на русском языке. Среди подписантов — Сорокин и Алексиевич. Среди поддержавших — Мюллер и Кутзее* 5.03. 2022, <https://meduza.io/feature/2022/03/05/mezhdunarodnoe-obraschenie-pisateley-po-povodu-voyny-k-tem-kto-govorit-na-russkom-yazyke>, (5.02.2024).

blikowały go „Gazeta Wyborcza” i „Rzeczpospolita”¹⁶. Wśród sygnatariuszy jest troje literackich noblistów: Swietłana Aleksijewicz, Olga Tokarczuk i John Maxwell Coetzee. W końcowym fragmencie apelu czytamy:

Пожалуйста, используйте все возможные средства коммуникации. Телефон. Мессенджеры. Электронную почту. Говорите с теми, кого вы знаете. С теми, кого не знаете. Если Владимир Путин слеп и глух, может быть, россияне услышат тех, кто говорит с ними на одном языке¹⁷.

Wiktor Szenderowicz jest jednym z wielu, którzy w obawie o bezpieczeństwo własne, rodziny, najbliższych oraz przyjaciół, zmuszony został przez władze Federacji Rosyjskiej do opuszczenia kraju. Opresja wobec własnych obywateli, szczególnie tych otwarcie krytykujących władzę, posiada w Rosji bardzo długą tradycję, w której przymusowa emigracja nie jest najgorszym scenariuszem, bo jednak — jak brzmi tytuł wywiadu udzielonego przez Szenderowicza Jerzemu Czechowi — [...] *mogli rozstrzelać*¹⁸. Jak wiadomo, w XX wieku doszło do trzech fal emigracji: I — popaździernikowej, kiedy kraj opuściło ponad dwa miliony Rosjan, II — przypadającej na lata 40.–60. oraz III — w latach 60.–90.¹⁹. Tadeusz Klimowicz, omawiając zjawisko kolejnych rosyjskich emigracji, przywołuje opinię Wasilija Aksionowa (w 1980 roku pisarz został pozbawiony obywatelstwa za wyjazd na zaproszenie do USA), który na początku lat dziewięćdziesiątych spodziewał się zmiękczenia rosyjskiej literatury emigracyjnej: „Nic już lub prawie nic nie stoi na przeszkodzie, aby o sprawach najważniejszych dla literatury rosyjskiej dyskutować w Moskwie lub Petersburgu zamiast w Nowym Jorku czy Paryżu”²⁰. Przypadek Szenderowicza weryfikuje nadzieję autora *Wyspy Krym*. Po pierwsze stwierdzeniem: „Zwycięstwo nad komunizmem w 1991 roku uznaliśmy za nasze ostateczne, ale była to jednak pomyłka”²¹, po wtóre historią własną, jest bowiem

¹⁶ G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina...*, s. 65–66.

¹⁷ Медуза, *Международное обращение писателей...*

¹⁸ *A mogli rozstrzelać. Z Wiktozem Szenderowiczem rozmawia Jerzy Czech*, w: W. Szenderowicz, *Pan Ein i inne historie*, przeł. J. Czech, ADiT, Warszawa 2019, s. 301–313.

¹⁹ Zob. na temat różnicy zdań badaczy dotyczących dat wyznaczających poszczególne fale emigracji T. Klimowicz, hasło „Emigracja” w: tegoż, *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917–1996)*, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1996, s. 63.

²⁰ Zob. hasło „Emigracja” w: T. Klimowicz, *Przewodnik po współczesnej...*, s. 66.

²¹ G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina ...*, s. 307.

jednym z pisarzy, którzy po napaści Rosji na Ukrainę znaleźli się na liście „agentów zagranicznych”. Nazwisko Szenderowicza pojawiło się na niej 30 grudnia 2021 roku na mocy przegłosowanej dwa lata wcześniej przez niższą izbę parlamentu ustawy, w której stwierdza się:

иноагентами могут быть признаны физические лица, которые распространяют материалы СМИ — иностранных агентов или участвуют в их создании, а также получают деньги или имущество из-за рубежа либо от российских юрлиц, финансируемых из иностранных источников²².

W praktyce oznacza to, że za „zagranicznego agenta” może być uznany każdy rosyjski obywatel, który rozpowszechnia materiały informacyjne lub uczestniczy w ich tworzeniu oraz otrzymuje jakiegokolwiek finansowanie ze źródeł innych niż rosyjskie²³. Na liście „zagranicznych agentów” znaleźli się między innymi: popularny w Polsce autor powieści detektywistycznych, z wykształcenia japonista Borys Akunin (wł. Grigorij Czchartiszwili, który opuścił Rosję w roku 2014 po aneksji Krymu); Dmitrij Głuchowski — autor trylogii *Metro*, w sfingowanym procesie skazany zaocznie na osiem lat więzienia²⁴; prozaik, poeta, wybitny literaturoznawca, autor kilku biografii, między innymi noblisty Borysa Pasternaka Dmitrij Bykow; pisarz i dziennikarz, weteran wojen w Czeczenii Arkadij Babczenko, autor *Dziesięciu kawałków o wojnie. Rosjanin w Czeczenii*²⁵ opublikowanych w 2009 roku w Polsce. Oprócz wymienionych na liście „zagranicznych agentów” znaleźli się również dziennikarze, publicyści, muzycy, blogerzy²⁶.

²² Во втором чтении приняты поправки о признании физлиц иноСМИ-иноагентами, Oficjalna strona Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej 19.11.2019, <http://duma.gov.ru/news/47001/> (22.01.2024).

²³ Zob. W. Radziwinowicz, *W Rosji agentem każdy być może*. Duma przegłosowała kuriozalną ustawę, „Gazeta Wyborcza” 21.11.2019, https://wyborcza.pl/7,75399,25435476,w-rosji-agentem-kazdy-byc-moze-duma-przeglosowala-kuriozalna.html#S.embed_link-K.C-B.1-L.1.zw (4.02.2024).

²⁴ „Najbardziej obciążającą mnie okolicznością — stwierdza Głuchowski — jest to, że oskarżyłem Władimira Putina o wywołanie wojny w Ukrainie. Nadal podtrzymuję to, co powiedziałem”. Wypowiedź tę na rosyjskim komunikatorze Telegram cytuje Anna S. Dębowska. Zob. Anna S. Dębowska, *Znany pisarz skazany zaocznie w Rosji na 8 lat więzienia. Bo mówił prawdę o wojnie w Ukrainie*, „Gazeta Wyborcza” 8.08.2023, <https://wyborcza.pl/7,75517,30054140,pisarz-dmitrij-gluchowski-skazany-w-rosji-na-osiem-lat-wiezienia.html> (21.01.2024).

²⁵ A. Babczenko, *Dziesięć kawałków o wojnie. Rosjanin w Czeczenii*, przeł. K. Romanowska, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2009.

²⁶ Zob. *Список писателей-иноагентов. Полный список писателей, признанных Минюстом РФ иностранными агентами*, <https://godliteratury.ru/articles/2023/02/20/spisok-pisatelej-inoagentov> (21.01.2024).

Szenderowicz od lat doświadczał niechęci ze strony władz. Zarówno jako autor scenariuszy programu telewizyjnego *Kukły*, o którym będzie jeszcze mowa, ale też autor *Zobaczyć Salisburi* (*Увидеть Солсбери*). Sztuka ta jest bowiem czytelną aluzją do międzynarodowego skandalu, jaki wywołała próba otrucia nowiczkami Siergieja Skripala i jego córki Julii. Przypomnijmy, że dwaj Rosjanie oskarżeni przez Brytyjczyków o próbę zabójstwa, to Aleksander Pietrow i Rusłan Baszyrow, którzy podczas wywiadu dla rosyjskiej państwowej telewizji „Russia Today” przekonywali, iż ich pobyt w Londynie i Salisburi miał charakter wyłącznie turystyczny. Zaprzeczali swoim związkom z GPU i twierdzili, że są przedsiębiorcami branży fitnessowej. Niewiarygodne i groteskowe w swej szczegółowości wyjaśnienia obydwu (utrzymywali, że zajmują się handlem żywnością dla sportowców), uczyniły z nich tak zwanych „turystów z Salisburi”²⁷, czyli bohaterów niezliczonej liczby dowcipów, żartów i memów.

„Szpiegowskiej komedii”, jak niektórzy nazywają *Zobaczyć Salisburi*, nie wystawiono w żadnym rosyjskim teatrze. Jej premiera odbyła się w 2018 roku w Londynie, natomiast dwa lata później prezentowały ją teatry kilku izraelskich miast. W sztuce, którą Szenderowicz napisał od razu po ukazaniu się wywiadu z Pietrowem i Baszyrowem, akcja skupiona jest na perypetiach pary gejów, którzy przyjazd do Wielkiej Brytanii traktują jako okazję do spokojnego pobycia sam na sam. Jednak splot wydarzeń, w których uczestniczą, rodzi w nich pytanie o to, kim tak naprawdę są:

Незадачливые друзья-любовники пытаются выяснить, кто же они на самом деле, все еще не отдавая себе отчета в том, что являются частью гораздо более мощной машины, за пультом которой сидит такая родная и беспощадная в своей всеобъемлющей любви Бескрайняя Деменция Петровна, (Родина) Мать их²⁸.

Problemy rosyjskiego satyryka z władzą rozpoczęły się w latach 90., kiedy pisał scenariusze (opublikowane w formie książkowej w 1996 i 1998 roku) do telewizyjnego programu satyrycznego *Kukły*, emitowanego w latach 1994–2002 przez stację NTW (НТВ). Kilkunastominutowe odcinki programu, utrzymanego w konwencji satyry politycz-

²⁷ Петров и Боширов за Кадром (Пародия), <https://www.youtube.com/watch?v=Vax3Y2Z9XE4> (6.02.2024).

²⁸ В. Плотников, *Увидеть Солсбери и не умереть*, <https://www.israelculture.info/uidet-solsberi-i-ne-umeret/> (17.01.2024).

nej wymierzonej w prominentnych przedstawicieli władzy, cieszyły się bardzo dużą popularnością. Co ważne, stacja miała wówczas imponującą, bo osiemdziesięciomilionową widownię. Dlatego osoby związane z polityką, zabiegając o rozpoznawalność i popularność, starały się zaistnieć w *Kuklach*: „Różni ludzie — wspomina Szenderowicz — zaczęli obiecywać nam, pięć-, a nawet sześciocyfrowe sumy, i to w dolarach, byśmy tylko wykpiili ich w programie”²⁹.

Na początku lat dwutysięcznych Putin, dążąc konsekwentnie do zmiany systemu parlamentarnego i sądowego, rozpoczął od ingerencji w działalność najbardziej wówczas opiniotwórczego informacyjnego kanału, jakim było NTV. W rozmowie z Dmitrijem Gordnem Szenderowicz komentuje tę sytuację następująco:

первое, что сделала путинская команда (прежде чем разрушить избирательную и судебную систему), — она демонтировала НТВ. По каналу, который был очень влиятельным средством массовой информации, удар нанесли сокрушительный³⁰.

Stacji NTV postawiono wyłożone na piśmie ultimatum, które zawierało trzy żądania: 1) niepodjęcie tematu korupcji na Kremlu; 2) zmianę polityki informacyjnej dotyczącej wojny w Czeczenii; 3) nieprzedstawianie w programie *Kukły* „pierwszej osoby w państwie” („как было записано с заглавной буквы, Первого лица”)³¹. Producentem programu satyrycznego był Wasilij Grigoriew, natomiast kompetencje i decyzyjność Szenderowicza obejmowały treści stworzonych przez niego scenariuszy, które postanowił dopasować do przedstawionych w ultimatum warunków. W kolejnych dwu odcinkach programu nie pojawiła się lalka przedstawiająca Putina, natomiast aluzje do piarowskich wysiłków kreowania prezydenta na supermana i zbawcę narodu były aż nadto czytelne. Zgodnie ze scenariuszem, w kolejnym wyemitowanym odcinku, inspiracją dla Szenderowicza stała się, niezwykle popularna w tamtym czasie w Rosji, bajka Ernsta Theodora Amadeusa Hoffmanna z 1819 roku, zatytułowana *Zacheuszek, Synobrem zwany* (ros. *Крошка Цахес, по прозванию Циннобер*). Jej bohaterem jest niesympatyczny człowieczek mizernej

²⁹ *A mogli rozstrzelać...*, s. 309.

³⁰ В. Шендерович, *Лично я не сомневаюсь, что Путин хочет покинуть свой пост, но уйти безнаказанно он вряд ли сможет — на выходе из Спасских ворот Кремля его будут ждать несколько олигархов и целый чеченский народ*, «Бульвар Гордона» 2007, nr 39 (137), https://www.bulvar.com.ua/gazeta/archive/s39_32539/3838.html (17.01.2024).

³¹ Zob. tamże.

postury, złośliwy i mocno łysawy, który dzięki litościwej wróżce, rozczesującej jego włosy zaczarowanym grzebieniem, zaczyna być przez otoczenie postrzegany jako piękny i inteligentny książę. Wściekłość Putina, który po emisji odcinka miał wykrzykiwać „Ja go zamknę!”³², nie wynikała, jak można sądzić, z prześmiewczego przedstawienia natarczywych medialnych zabiegów mających nadać mu cech niemal boskich, lecz spowodował ją niewielki wzrost bohatera.

Если честно — mówi Szenderowicz — с российским президентом я одного роста — тоже далеко не Сабонис, но мысль о том, что человек на это обидится, как-то не приходила мне в голову. Видимо, комплексы полезли наружу, правда, к тому времени НТВ было уже обречено. Может быть, именно эта программа стала последней каплей³³.

Emisja odcinka miała miejsce w 1999 roku, kiedy Władimir Putin pełnił obowiązki prezydenta Federacji Rosyjskiej. Już wtedy jednak znaleźli się gorliwi obrońcy nadwreżonego jakoby w programie satyrycznym *Kukły* wizerunku polityka. Píše o tym w książce *Wowa, Wołodia, Władimir* polska reportażystka Krystyna Kurczab-Redlich:

W jednej z petersburskich gazet ukazał się list, podpisany przez rektora Uniwersytetu Leningradzkiego i dziekana tamtejszego Wydziału Prawa, zarzucający programowi „Kukły”, że wywołuje „uczucie oburzenia i protestu i może służyć za wymowny przykład nadużywania wolności słowa”. Według profesorów macierzystej uczelni Putina ich ucznia „próbuję się zniesławić ze szczególną złośliwością i zacietrzewieniem, nie licząc się z jego czią i godnością. A ponieważ dzieje się to podczas wypełniania przez niego obowiązków służbowych [...], działania twórców „Kukiel” podpadają pod artykuł 316 kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej”³⁴.

Stacja NTV działa do dzisiaj, jednak przejęta przez władzę i całkowicie podporządkowana jej celom, stała się niczym więcej, jak jeszcze jedną tubą propagandową Kremla.

Postać Putina pojawia się nie tylko w programie satyrycznym *Kukły*, ale też w napisanej przez Szenderowicza w 2014 roku klaunadzie *Piotruś* (*Пепрыха*, 2007), którą sam autor nazywa pamfle-

³² D. Zakrzewska, „Zemsta Zacheuszka”. *Jak Władimir Putin poradził sobie z jedną z rosyjskich telewizji*, <https://www.tokfm.pl/Tokfm/7,169490,28580450,zemsta-zacheuszka-jak-wladimir-putin-poradzil-sobie-z-jedna.html> (9.02.2024).

³³ Tamże.

³⁴ K. Kurczab-Redlich, *Wowa, Wołodia, Władimir. Tajemnice Rosji Putina*, W.A.B., Warszawa 2022. Cyt. za: D. Zakrzewska, „Zemsta Zacheuszka”. *Jak Władimir Putin...*

tem wymierzonym w Putina³⁵. Główna postać dwuaktówki — Piotr Piotrowicz Tiszukow, nie jest wyłącznie kolejną literacką realizacją wizerunku tyrana i despoty. Dzięki niuansowaniu w sposobie przedstawienia bohatera, czyli ukazaniu go przez pryzmat odrealnienia, jakiemu ulega za sprawą posiadania władzy absolutnej, ale też osamotnienia i lęku, których doświadcza, Szenderowicz pokazuje jego ludzki wymiar. Podobny sposób problematyzowania postaci władcy tyrana spotykamy w opowiadaniu Jurija Tynianowa *Podporucznik Kiże*. Tak samo jak despotyczny, wpadający w „wielki gniew” i dlatego budzący powszechny strach car Paweł I pragnie w pewnej chwili ukryć się w tabakerce „Нужно бы спрятаться в табакерку подумал император”³⁶, tak tytułowy bohater dramatu Szenderowicza krzyczy, aby nikogo do niego nie wpuszczać „ТИШУКОВ. Не пускать! Никого не пускать!”³⁷. Jego marzeniem również jest ukrycie się, ucieczka do miejsca, w którym nikt go nie zna „ТИШУКОВ. А может, и нет! Может, и не Петр Петрович! Мне бы только проснуться по-человечески, понимаешь, Пеньков? Где-нибудь... у синего моря, чтобы песочек, и небо... и чтобы никто не знал, где...”³⁸. Wielowymiarowy i daleki od oczywistości status kreowanych przez Szenderowicza postaci wynika z artystycznego credo pisarza:

Dramaturg nigdy nie pokazuje absolutnego zła, tylko człowieka [...]. Jeśli dramaturg zajmuje się tyranem i mordercą, [...] to mimo wszystko musi przedstawić go jako człowieka. Przypomnijmy sobie monolog, w którym Makbet skarży się na to, że brakuje mu miłości³⁹.

W utworach o cechach satyry politycznej Szenderowicz odwołuje się często do wydarzeń z rosyjskiej historii najnowszej. W *Piotrusiu* jest to tragiczna śmierć 118 członków załogi łodzi podwodnej Kursk, którzy nie doczekali pomocy ze strony państwa. W *Zobaczyć Salisbury* wywołanie międzynarodowego skandalu podjętą przez GPU próbą otrucia Skripala. Równie chętnie pisarz aktualizuje toposy i motywy literackie, czego przykładem jest oparta na motywie psychoma-

³⁵ *A mogli rozstrzelać ...*, s. 312.

³⁶ Ю. Тынянов, *Подпоручик Киже*, w: *Юмор серьезных писателей*, Художественная литература, Москва 1990, s. 392.

³⁷ В. Шендерович, *Петруха*, w: tegoż, *„Текущий момент” и другие пьесы*, Интернет-издательство „WebKniga”, Москва 2012, s. 93.

³⁸ Tamże, s. 102.

³⁹ *A mogli rozstrzelać ...*, s. 312.

chii komedia *Ludzie i anioły*⁴⁰ czy dwuaktówka *Pan Ein i problemy ochrony przeciwpożarowej*, gdzie naznaczony groteską i absurdem obraz konfliktu jednostki z władzą, przypomina *Proces* Franza Kafki czy wystawioną w roku 1927, a później zakazaną na dziesięciolecia *Jelizawietę Bam* Daniła Charmsa (wł. Juwaczow).

Utworki dramatyczne Szenderowicza tłumaczy na język polski od kilkunastu już lat Jerzy Czech, którego nazwisko jest gwarantem doskonałego warsztatu przekładowego, ale też rangi pisarza i ich dorobku, który prezentuje rodzimemu odbiorcy. Są wśród nich między innymi: Swietłana Aleksijewicz, Danił Charms, Ludmiła Pietruszewska, Asar Eppel, Wasilij Grossman, Tatiana Tołstoj, Borys Akunin, Nikołaj Kolada. Po napaści Rosji na Ukrainę tłumacz wyraził zrozumienie dla emocji tych, którzy nawołują obecnie do bojkotu rosyjskiej kultury. Jeśli chodzi o sytuację Szenderowicza, Jerzy Czech przypuszcza, że jego twórczość nie będzie promowana w Polsce, chociaż wychodzi spod pióra zdecydowanego antyputinisty dostrzegającego przywiązanie części społeczeństwa Rosji do quasi-wartości, które w efekcie oddalają ją od zachodniego świata:

Ofiarą bojkotu padnie pewnie inny mój autor, Wiktor Szenderowicz, od początku przeciwnik Putina, którego wyjątkowo złośliwie i celnie przedstawił w programie „Kukły”. [...] Mało kto [...] zrozumiał pokazaną w Teatrze TVP sztukę *Ekspedycja*. Przedstawione tam dzikie plemię to w istocie Rosjanie — Zachód przysyła im dary, prosząc tylko, by wyrzekli się ludożerstwa. Ci chętnie przyjmują materialne wytwory cywilizacji, ale wyrzekać się niczego nie chcą, bo straciliby tożsamość narodową⁴¹.

W roku 2019 ukazał się nakładem Agencji Dramatu i Teatru *Pan Ein i inne historie* — zbiór zawierający sześć utworów dramatycznych Szenderowicza, aforyzmy, wspomniany już wywiad z pisarzem przeprowadzony przez Jerzego Czecha, autora przekładu wszystkich zamieszczonych w antologii utworów, współpracującego jako tłumacz przy realizacji wystawianych w Polsce sztuk pisarza.

Prapremiera najpopularniejszej w Polsce dwuaktówki rosyjskiego opozycjonisty *Ludzie i anioły* odbyła się 27 marca 2009 roku w Teatrze im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu podczas obchodów

⁴⁰ Zob. K. Jastrzębska, *Współczesny moralitet, czyli komedia „Четыре человека, два ангела” Wiktora Szenderowicza*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2024, t. 23.

⁴¹ G. Wysocki, *Jerzy Czech, tłumacz literatury rosyjskiej: Minęło 80 lat od wojny, a klozet wciąż jest dla Rosjan tajemnicą*, „Gazeta Wyborcza” 17.06.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28567384,jerzy-czech-tlumacz-literatury-rosyjskiej-minelo-80-lat-od.html> (5.02.2024).

Międzynarodowego Dnia Teatru. Spektakl w reżyserii Grzegorza Chrapkiewicza wystawiony został w obecności autora, któremu towarzyszyły żona i córka. Szenderowicz w krótkiej rozmowie podczas pobytu w Polsce podkreślał, że to właśnie polscy twórcy w znaczącym stopniu wpłynęli na jego rozumienie tego, co śmieszne, zabawne, przesyczone humorem:

Bardzo cieszy mnie, że pierwsza zagraniczna premiera mojej sztuki ma miejsce właśnie w Polsce. Moje wyobrażenie o śmieszności i poczucie humoru w ogromnym stopniu kształtowały się pod wpływem humoru polskiego. Julian Tuwim, Stanisław Jerzy Lec, Mroźek to ludzie, którzy kształtowali moje wyobrażenie o tym, co jest śmieszne. Dla mnie to wielka radość, że moja sztuka wystawiana jest w Polsce⁴².

Najdłużej sztuka *Ludzie i anioły* gościła na deskach warszawskiego Teatru Współczesnego, gdzie jej premiera miała miejsce 4 kwietnia 2004 roku. Spektakl w reżyserii Wojciecha Adamczyka zyskał wśród polskich widzów dużą popularność, a odtwórcy głównych ról – Andrzej Zieliński i Sławomir Orzechowski, zostali uhonorowani kilkoma ważnymi nagrodami. Zieliński, który wcielił się w rolę „niejakiego Stroncyłowa”, otrzymał Feliksa Warszawskiego za pierwszoplanową rolę męską w sezonie 2008/2009, natomiast Sławomir Orzechowski za rolę Iwana Paszkina został do tej nagrody nominowany (również za sezon 2008/2009). Obydwaj artyści otrzymali *ex aequo* nagrodę za główną rolę męską na XVI Festiwalu „DWA TEATRy – SOPOT 2016”. W tym samym roku spektakl został doceniony nagrodą publiczności na IX Karnawale Komедii w Katowicach.

Dużo krócej, ale w tej samej reżyserii i również w Teatrze Współczesnym, grana była sztuka *Pan Ein i problemy ochrony przeciwpożarowej*, której premiera odbyła się 13 kwietnia 2019 roku. Z kolei wspomniany przez Jerzego Czecha spektakl *Ekspedycja*, zrealizowany na podstawie komedii *Imiennik Schweitzera* (*Тезка III беіцєпа*, 2002), także w reżyserii Adamczyka, w Teatrze Telewizji TVP w roku 2018⁴³.

Pisarz wielokrotnie i przy różnych okazjach podkreślał, że oprócz rodzimych twórców: Nikolaja Erdmana, Jewgienija Szwarca, Alek-

⁴² *Anioły na deskach teatru*, „Codzienna gazeta w Internecie” rc.fm w Kaliszu, 18.04.2009, <https://m.rc.fm/kulturalne/anioly-na-deskach-teatru.html> (21.01.2024).

⁴³ Zob. Spektakl *Ekspedycja* w reżyserii Wojciecha Adamczyka i w tłumaczeniu Jerzego Czecha, <https://vod.tvp.pl/teatr-telewizji,202/ekspedycja,337996> (5.02.2024).

sandra Wampłowa, Grigorija Gorina oraz zachodnich: Samuela Becketta czy Maxa Frischa, spory wpływ na jego poglądy dotyczące literatury, wywarli polscy twórcy⁴⁴, jednak postacią absolutnie dla niego wyjątkową pozostaje Stanisław Jerzy Lec (wł. baron Stanisław Jerzy de Tusch-Letz, 1909–1966, pseud. literacki *Stach*). Szenderowicz, który sam tworzy aforyzmy, wspomina, jak na czternaste urodziny, czyli w roku 1972, otrzymał od rodziców w prezencie aforyzmy Leca. Było to „wydanie zeszytowe”, samizdatowa maszynowa kopia, ponieważ *Непричесанные мысли* (*Myśli nieuczesane*) w formie publikacji książkowej pojawiły się w rosyjskich księgarniach — i natychmiast zostały wykupione, stając się niekwestionowanym literackim rarytasem — w roku 1978, nakładem moskiewskiego wydawnictwa Прореец w przekładzie i z przedmową Władimira Rosselsa⁴⁵. Jak wspomina Maksim Malkow:

В советскую же печать антитоталитарные, бунтарские *Непричесанные мысли* просачивались лишь в виде небольших газетных или журнальных подборок, а единственное их издание у нас отдельной книжкой (1978 г.) подверглось осклоплению „благоразумными” переводчиками и редакторами⁴⁶.

Przyszłego rosyjskiego satyryka, jak sam twierdzi, ukształtował głównie autor *Myśli nieuczesanych*, uświadomił mu bowiem, jak duża wartość kryje się w lakoniczności „Lec jest fenomenem kondensacji myśli i paradoksu. Nauczył mnie tego, że paradoks jest sposobem myślenia. Jestem jego uczniem”⁴⁷. Wyrazem uznania dla geniuszu polskiego aforysty, długo w Polsce niedocenianego i pomijanego w literaturoznawczych badaniach⁴⁸, przypomnijmy, że pełne wydanie *Myśli nieuczesanych* nastąpiło dopiero czterdzieści lat po śmierci Leca, jest autorski projekt Szenderowicza — album *Lec. XX wiek*. To historia ludzkości ukazana przez pryzmat aforyzmów Leca ilustrowa-

⁴⁴ *A mogli rozstrzelać ...*, s. 306.

⁴⁵ С.Е. Лец, *Непричесанные мысли*, przeł. В. Россельс, Прогресс, Москва 1978, https://imwerden.de/pdf/lec_neprichesannye_mysli_1978__ocr.pdf (9.02.2024).

⁴⁶ С.Е. Лец, *Непричесанные мысли, фразы, маленькие мифы, перевод с польского, состав, вступительная статья и примечания Максима Малькова*, Санкт-Петербург 2015, s. 41, <https://downloads.ctfassets.net/8uskgiwtlhdi/36U26W2wnwo8CHN5e1x1Ek/4f1ee414b2083b7e193b6bc6fb1fafd6/.pdf> (21.01.2024).

⁴⁷ *A mogli rozstrzelać ...*, s. 305.

⁴⁸ W tym kontekście należy docenić obszerną, liczącą siedemsetosiemdziesiąt stron monografię: L. Koška, *Lec. Autobiografia słowa*, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa 2015.

nych unikatowymi zdjęciami dokumentalnymi. Album wydany został w roku 2018 w trzech językach: polskim, rosyjskim (obydwa nakładem rosyjskiego wydawnictwa NBP Print) i ukraińskim (wydawnictwo Laurus). Pomysł stworzenia albumu pojawił się — jak wspomina autor projektu — jeszcze w latach 90., ale świadomość związanych z jego realizacją kosztów, na które składałoby się między innymi nabycie praw autorskich do zdjęć i aforyzmów, powodowała, że zamysł długo pozostawał jedynie w sferze marzeń. Jak wspomina

Некоторые афоризмы не просто хороши сами по себе. Они, как щелочь с водой, вступают в реакцию с какой-то злобой дня. Я начал записывать эти „химические пары”: фотография и афоризм, событие и афоризм, ситуация и афоризм⁴⁹.

Pierwsze takie skojarzenie pojawiło się — jak mówi Szenderowicz — tuż po śmierci Andrieja Sacharowa w roku 1989, kiedy aforyzm „Czy ludożerca ma prawo mówić w imieniu zjedzonych przez siebie?” uznał za idealny komentarz do wszystkiego, co ze strony radzieckiej władzy spotkało Laureata Nagrody Nobla i bezkompromisowego obrońcę praw człowieka⁵⁰. Na zdjęciu, które towarzyszy aforyzmowi w albumie *Lec. XX wiek*, na pierwszym planie widać Andrieja Sacharowa wychodzącego z sali obrad Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, na dalszym — odwrócone w jego stronę twarze polityków, zaś jeszcze dalej, w centralnym miejscu sali obrad olbrzymi postument Lenina. Przez kilkanaście lat, z powodów finansowych Szenderowicz nie mógł zrealizować pomysłu wydania albumu. Sytuacja uległa zmianie, kiedy jego córka Walentyna Czubarowa⁵¹, z wykształcenia polonistka, zamieszkała w Polsce w roku 2014. To ona skontaktowała ojca z synem Leca, Tomaszem (z wykształcenia architektem, współautorem i współrealizatorem wraz z Eleonorą Bergman projektów upamiętniających granice getta warszawskiego i tzw. kładkę nad ulicą Chłodną). Ich spotkanie, w którym Czubarowa uczestniczyła w roli tłumaczki, odbyło się w kawiarni Lite-ratka przy Krakowskim Przedmieściu, jednym z kultowych miejsc

⁴⁹ В. Шендерович, *Лец — великий гражданин мира* (бесед. Евгений Климакин), Culture.pl, 8.12.2017, <https://culture.pl/ru/article/viktor-shenderovich-lec-velikiy-grazhdanin-mira> (27.01.2024)

⁵⁰ Виктор Шендерович, Презентация альбома „Лец XX век”, <https://www.youtube.com/watch?v=ibnJiECVrQ> (12.02.2024).

⁵¹ Walentyna Czubarowa jest opozycjonistką i aktywistką, współzałożycielką stowarzyszenia „Za Wolną Rosję”.

dla pisarzy i artystów, gdzie bywał regularnie Stanisław Jerzy Lec, notując na restauracyjnych serwetkach dziesiątki swoich myśli. Szenderowicz i Tomasz Lec doszli do porozumienia w kwestii praw autorskich do aforyzmów, nie tylko zawartych w *Myślach nieuczestanych*, ale również ponad siedemdziesięciu innych, które do tego zbioru nie weszły. Z kolei zakup praw autorskich do fotografii pochodzących z różnych archiwów światowych, stał się możliwy dzięki wsparciu filantropa Dmitrija Borisowicza Zinina (zmarł w roku 2021 w Szwajcarii), który przeznaczył na ten cel czterdzieści tysięcy dolarów. W organizowanych w wielu polskich miastach, między innymi w Katowicach, Poznaniu, Gdańsku, Krakowie i Lublinie prezentacjach albumu *Lec. XX wiek* brali udział Adam Michnik i Wiktor Szenderowicz, który opowiadał zebranym skomplikowaną historię powstania albumu i dzielił się imponującą wiedzą o życiu i twórczości polskiego wirtuoza aforyzmu.

W czerwcu 2022 roku Szenderowicz, podobnie jak uczynili to Dmitrij Bykow, Borys Akunin i Ludmiła Ulicka, wziął udział w prowadzonym zdalnie spotkaniu poświęconym głównie bieżącej sytuacji w Rosji⁵². Organizatorem spotkań, w których uczestniczyli polscy literaturoznawcy rusycyści, studenci filologii rosyjskiej, a także doktoranci, był Grzegorz Przebinda, który przyznaje, że w wypowiedziach Szenderowicza „kryje się zawsze nadzieja na zwycięstwo, choć może i nierychłe, tej ‘innej Rosji’”⁵³.

Niestety, póki co, putinowska rewolucja kulturalna, zjawisko, które za Stephenem Morrisem określić można jako „kultura Putina 2.0”⁵⁴, przybiera na sile i zatacza coraz szersze kręgi. Po wpisaniu kolejnych przedstawicieli rosyjskiej kultury na listę „zagranicznych agentów”, wycofaniu w przypadku pisarek i pisarzy ich książek z księ-

⁵² Zob. kanał „Przebinda Pisze” na platformie Youtube: *Виктор Шендерович и Гжегож Пшебинда — в беседе* <https://www.youtube.com/watch?v=ir-SROh8upyk> (9.02.2024); *Дмитрий Быков о генезисе русского фашизма. Ведущий: проф. Гжегож Пшебинда*, <https://www.youtube.com/watch?v=-a0307BcTffg> (9.02.2024); *Два часа Бориса Акунина — в разговоре с Гжегожем Пшебиндой* <https://www.youtube.com/watch?v=bzdE20soOZc> (9.02.2024); *Час Людмилы Улицкой в разговоре с Гжегожем Пшебиндой в Ягеллонском университете* <https://www.youtube.com/watch?v=AidBwFZjQbo> (9.02.2024).

⁵³ G. Przebinda, *Ostatnia wojna...*, s. 321.

⁵⁴ S. Norris, *War, Cinema, and the Politics of Memory in Putin 2.0 Culture*, w: A. Weiss-Wendt, N. Adler (red.), *The Future of the Soviet Past*, Indiana University Press, Bloomington 2021, cyt. za: J. Płóciennik, P. Sikora-Krizhevska, *Wokół wojny w Ukrainie. Retropia i postpamięć we współczesnej kulturze rosyjskiej*, „Teksty Drugie” 2023, nr 2, s. 352.

garń i bibliotek oraz pozbawianiu ich autorstwa do własnych dzieł⁵⁵, kolejnym aktem opresji ze strony państwa jest przyjęta właśnie ustawa izby niższej parlamentu. Na jej mocy konfiskacie ulec ma mienie tych, którzy o wojnie z Ukrainą piszą niezgodnie z oficjalną wersją głoszoną przez Kreml i Sztab Generalny. W zamyśle Andrieja Ługoja, bardzo aktywnie pracującego nad ustawą, w taki sam sposób powinno się karać również członków rodziny⁵⁶.

Spora liczba artystów, dziennikarzy, pisarzy, muzyków, których narastająca fala putinowskiego terroru zmusiła do opuszczenia Rosji, pracuje obecnie w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych. W ten sposób tworzy się kolejna, czwarta fala rosyjskiej emigracji. Nie wszyscy pisarze zdradzają, z oczywistych powodów, miejsce swojego obecnego pobytu. Jednym z nich jest Wiktor Szenderowicz, który jeszcze w roku 2018, w rozmowie ze swoim tłumaczem Jerzy Czechem, mówił: „Żyję w końcu we własnym kraju i cieszę się wolnością”⁵⁷.

REFERENCES

- “A mogli rozstrzelać. Z Wiktorem Szenderowiczem rozmawia Jerzy Czech.” Szenderowicz, Wiktor. *Pan Ein i inne historie*. Transl. Czech, Jerzy. Warszawa: ADiT, 2019.
- Anioły na deskach teatru*. Codzienna gazeta w Internecie rc.fm w Kaliszu, 18.04.2009, <<https://m.rc.fm/kulturalne/anioly-na-deskach-teatru.html>>.
- Babczenko, Arkadij. *Dziesięć kawalków o wojnie. Rosjanin w Czechenii*. Transl. Romanowska, Karolina. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2009.
- Dębowska, Anna, S. “Znany pisarz skazany zaocznie w Rosji na 8 lat więzienia. Bo mówił prawdę o wojnie w Ukrainie.” *Gazeta Wyborcza* 8.08.2023 <<https://wyborcza.pl/7,75517,30054140,pisarz-dmitrij-gluchowski-skazany-w-rosji-na-osiem-lat-wiezienia.html>>.
- Gordowicz, Kira. “Elementy stajry v sovremennoy russkoy proze” [Элементы сатиры в современной русской прозе]. *Satyra w literaturach wschodniosło-*

⁵⁵ Petersburgski teatr LTD przerobił musical oparty na powieści Borysa Akunina *Diamantowa karoca*, zmieniając nazwiska bohaterów, a z plakatów usuwając nazwisko autora. Więcej na ten temat zob. „Zakazani” pisarze w Rosji. *Kradną im utwory, przekazują książki na makulaturę*, „Rzeczpospolita” 5.02.2024, <https://www.rp.pl/polityka/art39786781-zakazani-pisarze-w-rosji-kradna-im-utwory-przekazuja-ksiazki-na-makulature> (9.02.2024).

⁵⁶ Zob. W. Radziwinowicz, *Rosja odbierze niepokornym pisarzom mieszkania i majątki. Twórca ustawy: Niech zdychają jak psy ostatnie*, „Gazeta Wyborcza” 04.02.2024, <https://wyborcza.pl/7,75399,30664382,rosja-odbierze-niepokornym-pisarzom-mieszkania-i-majatki-tworca.html#S.TD-K.C-B.9-L.1.duzy> (5.02.2024).

⁵⁷ *A mogli rozstrzelać ...*, s. 309.

- wiańskich VII*. Supa, Wanda (ed.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008.
- Jastrzębska, Katarzyna. “Współczesny moralitet, czyli komedia *Четыре человека, два ангела* Wiktora Szenderowicza.” *Studia Wschodniosłowiańskie*, 2024, vol. 23.
- Klimowicz, Tadeusz. *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917–1996)*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1996.
- Kośka, Lidia. *Lec. Autobiografia słowa*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, 2015.
- Kurczab-Redlich, Krystyna. *Wowa, Wołodia, Władimir. Tajemnice Rosji Putina*. Warszawa: 2022.
- Lec, Stanislav, Ezhi. *Neprichesannye mysli*. Transl. Rossel’s, Vladimir. Moskwa: Progress, 1978 [Лец, Станислав, Ежи. *Непричесанные мысли*. Transl. Россельс, Владимир. Москва: Прогресс, 1978].
- Mezhdunarodnoe obrashchenie pisateley po povodu voyny — k tem, kto govorit na russkom yazyke. Sredi podpisantov — Sorokin i Aleksievich. Sredi podderzhavshikh — Myuller i Kutzee* [Международное обращение писателей по поводу войны — к тем, кто говорит на русском языке. Среди подписантов — Сорокин и Алексиевич. Среди поддержавших — Мюллер и Кутзее] <<https://meduza.io/feature/2022/03/05/mezhdunarodnoe-obraschenie-pisateley-po-povodu-voyny-k-tem-kto-govorit-na-russkom-yazyke>>.
- Norris, Stephen. “War, Cinema, and the Politics of Memory in Putin 2.0 Culture.” *The Future of the Soviet Past*. Weiss-Wendt, Anton Weiss-Wendt and Adler Nanci (eds.). Bloomington: Indiana University Press, 2021.
- Plotnikov, Valeriy. “Uvidet’ Solsveri i ne умерet” [Плотников, Валерий. “Увидеть Салсвери и не умереть”] <<https://www.israelculture.info/uidet-solsberi-i-ne-umeret/>>.
- Plóciennik, Jarosław and Sikora-Krizhevska, Karolina. “Wokół wojny w Ukrainie. Retropia i postpamięć we współczesnej kulturze rosyjskiej.” *Teksty Drugie*, 2023, no. 2.
- Pokotylo, Mikhail. “Satira v kontekste russkoy literatury XX v.: ontologicheskii status i funkcyi.” *Vestnik Yuzhno-Ural’skogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta*, 2014, no. 8 [Покотыло, Михаил. “Сатира в контексте русской литературы XX в.: онтологический статус и функции.” *Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета* 2014] <<https://cyberleninka.ru/article/n/satira-v-kontekste-russkoy-literatury-hh-v-ontologicheskiiy-status-i-funktsii>>.
- Przebinda, Grzegorz. *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją*. Kraków: Wydawnictwo Znak 2023.
- Radziwinowicz, Waclaw. “Rosja odbierze niepokornym pisarzom mieszkania i majątki. Twórca ustawy: Niech zdychają jak psy ostatnie.” *Gazeta Wyborcza*, 04.02.2024 <<https://wyborcza.pl/7,75399,30664382,rosja-odbierze-niepokornym-pisarzom-mieszkania-i-majatki-tworca.html#S.TD-K.C-B.9-L.1.duzy>>.
- Radziwinowicz, Waclaw. “W Rosji agentem każdy być może. Duma przegłosowała kuriozalną ustawę.” *Gazeta Wyborcza*, 21.11.2019 <<https://wyborcza.pl/7,75399,25435476,w-rosji-agentem-kazdy-byc-moze-duma-przeglosowala-kuriozalna.html>>.
- “Rosyjscy dysydenci próbują zapobiec wojnie w Ukrainie.” *Rzeczpospolita*, 2.02.2022.

- Sidoruk, Elżbieta. *Granice satyry. Poetyka i horyzonty tradycji*. Białystok: Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku, 2018.
- Spisok pisateley-inoagentov. Polnyy spisok pisateley, priznannykh Miniyus-tom RF inostrannymi agentami* [Список писателей-иноагентов. Полный список писателей, признанных Минюстом РФ иностранными агентами] <<https://godliteratury.ru/articles/2023/02/20/spisok-pisateley-inoagentov>>.
- Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*. vol. 7. Supa, Wanda (ed.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008.
- Shenderovich, Viktor. “Lec — velikij grażdhanin mira.” *Besed*. Evgenij Klimakin. *Culture.pl*, 8.12.2017 [Шендерович, “Виктор. Лец — великий гражданин мира.” Бесед. Евгений Климакин, *Culture.pl*, 8.12.2017] <<https://culture.pl/ru/article/viktor-shenderovich-lec-velikiy-grazhdanin-mira>>.
- Shenderovich, Viktor. “Lichno ya ne somnevayus’, chto Putin khochet pokinut’ svoj post, no uyti beznakazanno on vryad li smozhet — na vyhode iz Spasski-kh vorot Kremlya ego budut zhdat’ neskol’ko oligarkhov i tselyu chechenskiy narod.” *Bul’var Gordona* 2007, no. 39 (137) [Шендерович, Виктор. “Лично я не сомневаюсь, что Путин хочет покинуть свой пост, но уйти безнаказанно он вряд ли сможет — на выходе из Спасских ворот Кремля его будут ждать несколько олигархов и целый чеченский народ.” *Бульвар Гордона* 2007, no. 39 (137)] <https://www.bulvar.com.ua/gazeta/archive/s39_32539/3838.html>.
- Shenderovich, Viktor. “Petrukha.” *Tekushchiy moment i drugye p’esy*. Moskva: Internet-izdatel’stvo “Webkniga,” 2012 [Шендерович, Виктор. “Петруха.” *Текущий момент и другие пьесы*. Москва: Интернет-издательство “Web-Kniga”, 2012].
- Shenderovich, Viktor. “Publitsistika. Rech’ na vruchenii MNG” [Шендерович, Виктор. “Публицистика. Речь на вручении МХИ”] <<http://www.shender.ru/paper/text/?file=405>>.
- Śliwowski, René. “Przedmowa.” *Kto jest kto? Rosyjskie jednoaktówki komedio-wo-satyryczne*. Warszawa: Czytelnik, 1981.
- Tunyanov, Yuriy. “Podporuchik Kizhe.” *Yumor ser’eznykh pisatelej*. Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1990. [Тынянов, Юрий. “Подпоручик Кижэ.” *Юмор серьезных писателей*. Москва: Художественная литература, 1990].
- “Ukraińska lotnik w rosyjskim więzieniu: dwa miesiące głodówki”. *Rzeczpospolita* 10.02.2015.
- “Vo vtorom chtenii prinyaty popravki o priznanii fizlits Inosmi-inoagentami” [“Во втором чтении приняты поправки о признании физлиц иноСМИ-иноагентами”] <<http://duma.gov.ru/news/47001/>>.
- “W polskich instytucjach nie powinno być miejsca dla rosyjskiego reżimu.” <<https://www.gov.pl/web/kultura/w-polskich-instytucjach-kultury-nie-powinno-byc-miejsca-dla-poparcia-rosyjskiego-rezimu>>.
- Wysocki, Grzegorz. “Jerzy Czech, tłumacz literatury rosyjskiej: minęło 80 lat od wojny, a kłozet wciąż jest dla Rosjan tajemnicą.” *Gazeta Wyborcza* 17.06.2022, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28567384,jerzy-czech-tlumacz-literatury-rosyjskiej-minelo-80-lat-od.html>>.
- “Zakazani pisarze w Rosji. Kradną im utwory, przekazują książki na makulaturę.” *Rzeczpospolita* 5.02.2024.
- Zakrzewska, Dorota. “Zemsta Zacheuszka.” *Jak Władimir Putin poradził sobie z jedną z rosyjskich telewizji* <<https://www.tokfm.pl/Tokfm/7,169490,28580450,zemsta-zacheuszka-jak-wladimir-putin-poradzil-sobie-z-jedna.html>>.

SOURCES

- “Petrov i Boshirov za kadrom (Parodiya)” [“Петров и Боширов за Кадром (Пародия)”] YouTube <<https://www.youtube.com/watch?v=Vax3Y2Z9XE4>>.
- “Ekspedycja”. VOD. <<https://vod.tvp.pl/teatr-telewizji,202/ekspedycja,337996>>.
- “Viktor Shenderovich i Gzhegozh Pshebinda v besede” [“Виктор Шендерович и Гжегож Пшебинда — в беседе”] YouTube. Przebinda Pisz <<https://www.youtube.com/watch?v=irSROh8upyk>>.
- “Vikotr Shenderovich: Prezentatsiya al'boma ‘Lec XX vek’” [“Виктор Шендерович: Презентация альбома ‘Лец XX век’”] YouTube <<https://www.youtube.com/watch?v=ibnJiECVrqU>>.
- “Dmitriy Bykov o genezise russkogo fashizma. Vedushchiy: prof. Gzhegozh Pshebinda” [“Дмитрий Быков о генезисе русского фашизма. Ведущий: проф. Гжегож Пшебинда”] YouTube. Przebinda Pisz <<https://www.youtube.com/watch?v=a03o7BcTfFg>>.
- “Dva chasa Borisa Akunina - v razgovore s Gzhegozhem Pshbindoy” [“Два часа Бориса Акунина — в разговоре с Гжегожем Пшебиндой”] YouTube. Przebinda Pisz <<https://www.youtube.com/watch?v=bzdE2osoOZc>>.
- “Chas Lyudmily Ulitskoy v razgovore s Gzhegozhem Pshebindoy v Yagellonskom universitete” [“Час Людмилы Улицкой в разговоре с Гжегожем Пшебиндой в Ягеллонском университете”] YouTube. Przebinda Pisz <<https://www.youtube.com/watch?v=AidBwFZjQbo>>.